

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

**Інна ЛІТЯГА
Наталія СЕЙКО
Світлана СИТНЯКІВСЬКА**

*Методичні рекомендації до виконання практичних завдань
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОП «Соціальна робота» з освітньої компоненти*

**СОЦІАЛЬНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПРИЙОМНИХ
СІМЕЙ ТА ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ**

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2024**

УДК 37.013.42 (038)

ББК 74,6 (92)

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Житомирського державного університету імені Івана Франка
від 29 березня 2024 р., протокол № 5.*

Рецензенти:

Світлана ПОПЛАВСЬКА – кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з навчальної роботи Житомирського медичного інституту ЖОР;

Ірина КРУКОВСЬКА – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри природничих та соціально-гуманітарних дисциплін Житомирського медичного інституту ЖОР;

Сергій КОТЛОВИЙ – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних технологій Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Соціальне супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу

C48

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОП «Соціальна робота» / укладачі: Літяга І.В., Сейко Н.А., Ситняківська С.М. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 33 с.

ISBN

У методичних рекомендаціях представлено матеріали з курсу «Соціальне супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу», необхідні для підготовки до практичних занять та самостійної роботи студентів бакалаврату спеціальності 231 «Соціальна робота». Методичні рекомендації можуть бути використані для проведення практичних занять в очній, змішаній та дистанційній формах навчання.

Методичні рекомендації призначаються студентам – майбутнім бакалаврам соціальної роботи, викладачам ЗВО, керівникам виробничих практик студентів гуманітарних спеціальностей, недержавним організаціям в соціальній сфері.

© Літяга І.В., 2024

© Сейко Н.А., 2024

© Ситняківська С. М., 2024

© ЖДУ імені Івана Франка, 2024

ЗМІСТ

- 1. ВСТУП**
- 2. ПРОГРАМНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ**
- 3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ**
- 4. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ З КУРСУ «СОЦІАЛЬНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ ТА ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ»**
- 5. МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**
  - Практичне заняття № 1-2. Характеристика державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та основних факторів, що впливають на соціальне сирітство*
  - Практичне заняття № 3-4. Соціально-правові основи організації і функціонування дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї*
  - Практичне заняття № 5-6. Міжнародний досвід влаштування дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків*
  - Практичне заняття № 7-8. Виховний потенціал ДБСТ, ПС*
  - Практичне заняття № 9-10. Створення умов для підвищення виховного потенціалу прийомної сім'ї / дитячого будинку сімейного типу*
  - Практичне заняття № 11-12. Технологія створення ДБСТ/ПС*
  - Практичне заняття № 13-14. Форми соціальної роботи з прийомними сім'ями / дитячими будинками сімейного типу та прийомними дітьми / дітьми-вихованцями*
  - Практичне заняття № 15-16. Послідовність соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу / прийомних сімей*
  - Практичне заняття № 17. Завершення соціального супроводу ПС / ДБСТ*
- 6. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**
- 7. ДОДАТКИ**

ВСТУП

Освітня компонента «Соціальне супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу» призначена для вивчення майбутніми бакалаврами соціальної роботи як обов'язкова навчальна дисципліна, на вивчення якої передбачено 34 години практичних занять. У структурі практичних занять враховано репродуктивний, продуктивний та творчий рівні засвоєння студентами знань, тому серед завдань, що містяться в практичних заняттях, є завдання на визначення понять, на формулювання власних оцінок, на особисту інтерпретацію явищ та фактів соціальної дійсності, на проектування різноманітних форм, механізмів і методів здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.

Мета вивчення освітньої компоненти: забезпечення базових знань здобувачів з теорії соціальної роботи щодо надання соціальної допомоги та підтримки, вивчення типових технологічних алгоритмів соціальної роботи з дитячими будинками сімейного типу, засвоєння технології соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей та оволодіння основними професійними навичками фахівців, що надають практичні соціальні послуги зазначеним видам сімей.

Основними цілями вивчення освітньої компоненти є:

вивчення базових понять і категорій щодо соціальної роботи і соціального супроводу прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу;

вивчення законодавчої бази, методів та технологій соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу;

ознайомлення з вітчизняним та зарубіжним досвідом соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу;

здобуття практичних навиків і умінь соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Компетентності та програмні результати навчання:

Змістовно освітня компонента спрямована на формування здобувачами вищої освіти здатності до розв'язання складних спеціалізованих задач та практичних проблем у соціальній сфері або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів соціальної роботи і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Компетентності:

ЗК6. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК9. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК10. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

СК2. Здатність прогнозувати перебіг різних соціальних процесів.

СК5. Здатність до виявлення, соціального інспектування і оцінки потреб вразливих категорій громадян, у тому числі, які опинилися в складних життєвих обставинах.

СК7. Здатність до співпраці у міжнародному середовищі та розпізнавання міжкультурних проблем у професійній практиці.

СК12. Здатність ініціювати соціальні зміни, спрямовані на піднесення соціального добробуту.

СК13. Здатність до розробки та реалізації соціальних проектів і програм.

СК15. Здатність взаємодіяти з клієнтами, представниками різних професійних груп та громад.

СК16. Здатність дотримуватися етичних принципів та стандартів соціальної роботи.

СК20. Здатність до сприяння підвищенню добробуту і соціального захисту осіб, здійснення соціальної допомоги та надання підтримки тим, хто перебуває у складних життєвих обставинах.

Програмні результати навчання:

ПР 6. Розробляти перспективні та поточні плани, програми проведення заходів, оперативно приймати ефективні рішення у складних ситуаціях.

ПР 13. Використовувати методи соціальної діагностики у процесі оцінювання проблем, потреб, специфічних особливостей та ресурсів клієнтів.

ПР 17. Встановлювати та підтримувати взаємини з клієнтами на підґрунті взаємної довіри та відповідно до етичних принципів і стандартів соціальної роботи, надавати їм психологічну підтримку й наснажувати клієнтів.

ПР 19. Виявляти сильні сторони та залучати особистісні ресурси клієнтів, ресурси соціальної групи і громади для розв'язання їх проблем, виходу із складних життєвих обставин.

ПР 23. Конструювати процес та результат соціальної роботи в межах поставлених завдань, використовувати кількісні та якісні показники, коригувати план роботи відповідно до результатів оцінки.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ

Модуль І. Теоретико-методологічні та законодавчі засади соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.

Тема 1. Основні положення державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Основні поняття та категорії державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Характеристика державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Основні фактори, що впливають на соціальне сирітство. Система закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, основні етапи їх становлення і розвитку. Зарубіжний досвід соціального супроводу сирітства та особливостей створення і функціонування дитячих будинків сімейного типу. Характеристика

сучасної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні та перспективи її розвитку. Науково-методологічні проблеми соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу.

Тема 2. Нормативно-правове забезпечення соціального захисту вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Нормативно-правові документи, що визначають соціальний статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Гарантії особливого захисту і повного державного забезпечення дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, молоді із числа дітей-сиріт. Матеріальна підтримка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (аліменти, пенсії). Оздоровлення. Навчання у професійно-технічних та вищих навчальних закладах. Працевлаштування. Забезпечення житлом. Захист від жорстокого поводження дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Модуль II. Порядок здійснення соціального супроводження дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Тема 3. Дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я як соціальні інститути сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Порядок та нормативно-правова база щодо створення та оформлення дитячих будинків сімейного типу як соціального інституту виховання в Україні. Організаційні засади функціонування дитячих будинків сімейного типу. Порядок визначення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які підлягають влаштуванню у дитячих будинках сімейного типу. Вимоги до батьків-вихователів. Створення банку даних про кандидатів у батьки-вихователі. Підготовка кандидатів до виконання ролі батьків-вихователів. Попередня робота з кандидатами на створення дитячих будинків сімейного типу. Особливості влаштування та соціального супроводу дітей у дитячих будинках сімейного типу.

Тема 4. Алгоритм здійснення соціального супроводження дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Мета та завдання соціального супроводу дитячого будинку сімейного типу, ПС. Соціальні послуги, які надаються у процесі соціального супроводу. Вимоги до спеціалістів, які надають соціальні послуги у дитячих будинках сімейного типу, прийомних сім'ях. Порядок, планування та етапи здійснення соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей. Соціальне інспектування. Оцінка результатів соціального супроводу. Планування виходу дитини із сім'ї. Завершення соціального супроводу дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ І МЕТОДИ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ З ОК «СОЦІАЛЬНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ ТА ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ»

Оцінювання здобувачів вищої освіти здійснюється відповідно до «Положення про критерії та порядок оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Житомирського державного університету імені Івана Франка згідно з Європейською кредитною трансферно-накопичувальною системою» https://zu.edu.ua/offic/ocinjuvannya_zvo.pdf.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти за всіма видами навчальних робіт проводиться за поточним, модульним та підсумковим контролюми.

Шкала оцінювання знань здобувачів вищої освіти

Оцінка за університетською шкалою		Оцінка в балах	Оцінка за шкалою ECTS	
Екзамен	Залік		Оцінка	Пояснення
<i>Відмінно</i>	<i>Зарахова</i>	90-100	A	відмінне виконання

	<i>НО</i>			лише з незначною кількістю помилок
<i>Добре</i>		82-89	B	вище середнього рівня з кількома помилками
		74-81	C	в цілому правильне виконання з певною кількістю суттєвих помилок
<i>Задовільно</i>		64-73	D	непогано, але зі значною кількістю недоліків
	60-63	E	виконання задовольняє мінімальним критеріям	
<i>Незадовільно</i>	<i>Незараховано</i>	35-59	FX	з можливістю повторного складання
		1-34	F	з обов'язковим повторним курсом

Підсумкова оцінка з вивчених модулів за навчальний рік (ПОМ) розраховується:

№ модулю	$M_{\%n}$ (відсоткове значення модулю освітньої компоненти)
Модуль 1	$M_{\%1} = 100\%$
Сума	100

ЗАЛІК

Оскільки формою підсумкового контролю освітньої компоненти є залік то залікова оцінка (ЗО) з освітньої компоненти дорівнює підсумковій оцінці з вивчених модулів (ПОМ).

$$ЗО = ПОМ.$$

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1-2 ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ТА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО

План заняття:

1. Причини соціального сирітства в Україні.
2. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: сім'я, соціальний інститут, функція, супровід, соціально-педагогічний супровід, проблема, структура, типологія, дитячий будинок, дитячий будинок сімейного типу, дитина-сирота, діти, позбавлені батьківського піклування.

1. Виробити критерії благополуччя/неблагополуччя сімей, напрацювання представити для всієї групи (5-6 критеріїв з обґрунтуванням).

2. Здійснити аналіз публікацій періодичних видань щодо сучасних проблем української сім'ї, виписати бібліографію 2 статей, у яких піднімаються проблеми української сім'ї.

3. Створити хронологічну таблицю реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

4. Дати письмову відповідь на поточні контрольні питання

- Які проблеми сучасної сім'ї викликані впливом соціуму, а які – внутрішньосімейними стосунками?
- Чи всі сім'ї в Україні потребують соціального захисту? Обґрунтувати відповідь.
- Чи повинна держава втручатися у сімейну сферу? Чи не порушуються певні права членів сім'ї при здійсненні соціального супроводу? Обґрунтувати відповідь.
- Які нормативно-правові акти регулюють питання соціального супроводу різних типів сімей?

Практичне заняття № 3-4

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ СІМЕЙНОГО ТИПУ, ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї

План заняття:

1. Законодавче і нормативно-правове забезпечення соціального супроводу ДБСТ.
2. Законодавче і нормативно-правове забезпечення соціального супроводу ПС.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: нормативно-правове забезпечення, соціальний статус, особливий захист, матеріальна підтримка, аліменти, пенсії, жорстоке поводження.

1. Скласти таблицю нормативно-правового забезпечення функціонування ДБСТ.
2. Скласти таблицю нормативно-правового забезпечення функціонування ПС.

3. Здійснити аналіз публікацій періодичних видань щодо сучасних проблем ДБСТ, ПС (визначити 5 основних, відповідь обґрунтувати цитатами).
4. Дати письмову відповідь на поточні контрольні питання:
- Чи мають право діти, що проживають у ДБСТ, на аліменти та пенсії?
  - Які нормативно-правові документи визначають соціальний статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування?
  - Нормативно-правове забезпечення захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, від жорстокого поводження.

Практичне заняття № 5-6

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ЩО ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ ПІКЛУВАННЯ БАТЬКІВ

План заняття:

1. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у Великобританії.
2. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у США.
3. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Німеччині та Франції.
4. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Японії.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: батьки-вихователі, банк даних, кандидат на батьків-вихователів, влаштування дітей до ДБСТ, порядок створення ДБСТ, ПС, соціальний інститут.

1. Скласти порівняльну таблицю особливостей влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у Великобританії та Україні, США та Україні, Японії та Україні, Німеччині, Франції та Україні за основними критеріями, визначеними самостійно.

2. Дати письмову відповідь на поточні контрольні питання:

- Коли в Україні були створені перші ДБСТ? Коли перші ДБСТ були створені за кордоном?
- Особливості юридичного оформлення ДБСТ в Україні та європейських країнах: порівняльний аспект.
- Особливості юридичного оформлення та функціонування ДБСТ в Україні та США: порівняльний аспект.

Практичне заняття № 7-8 **ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДБСТ, ПС**

План заняття:

1. Особливості візиту соціального працівника в сім'ю.
2. Характеристика дитячо-батьківських стосунків у ДБСТ, ПС.
3. Типові помилки прийомних батьків, батьків-вихователів у вихованні дітей-вихованців, прийомних дітей.
4. Шляхи успішної соціалізації дитини-вихованця.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: дитина-вихованець, дитячо-батьківські стосунки, виховний потенціал, успішна соціалізація.

1. У формі рольової гри відпрацювати ситуацію візиту соціального працівника в сім'ю (скласти орієнтовний діалог і план письмово).

2. Створити рейтинг типових помилок батьків-вихователів, запропонувати форми і методи щодо їх усунення.

3. *Визначити кластери (групи) проблем, які можуть стати на заваді ефективному соціальному супроводу прийомної сім'ї / ДБСТ.*

4. *Дати письмову відповідь на поточні контрольні питання*

- Які можна назвати вектори дитячо-батьківських стосунків у ДБСТ, ПС?
- Які існують стратегії подолання конфліктних ситуацій у стосунках між членами означених сімей?
- Які тези можна використати у бесіді з батьками-вихователями щодо адаптації дитини у ДБСТ, ПС?

Практичне заняття № 9-10.

СТВОРЕННЯ УМОВ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї / ДИТЯЧОГО БУДИНКУ СІМЕЙНОГО ТИПУ

План заняття:

1. Підтримка сім'ї на етапі адаптації її членів до нових соціальних ролей.
2. Етика соціальної роботи з прийомною сім'єю / ДБСТ.
3. Особливості виховання дітей у прийомній сім'ї / ДБСТ.
4. Роль соціального працівника в налагодженні сімейного мікроклімату.
  - 5.1. Візуальна діагностика.
  - 5.2. Бесіда із членами родини.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: соціальна роль, адаптація, мікроклімат, діагностика.

1. *Розробити і презентувати пам'ятку соціальному працівнику щодо дотримання етичних стандартів у роботі з прийомними сім'ями / ДБСТ під час соціального супроводу.*

2. Створити таблицю сильних та слабких сторін роботи мультидисциплінарної команди щодо підвищення виховного потенціалу прийомної сім'ї / ДБСТ під час соціального супроводу.

3. Запропонуйте власний критерій ефективності соціального супроводу прийомної сім'ї / ДБСТ та обґрунтуйте його доцільність.

4. Створіть "методичну скарбничку", зокрема підберіть методичний інструментарій для підвищення виховного потенціалу прийомних сім'ей / ДБСТ. Відповідь обґрунтуйте по кожному пункту окремо.

Практичне заняття № 11-12.

ТЕХНОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ ДБСТ/ПС.

План заняття:

1. Залучення кандидатів у батьки-вихователі, прийомні батьки.
2. Взаємодобір дітей та батьків для створення ДБСТ / ПС.
3. Порядок схвалення кандидатів у батьки-вихователі, прийомні батьки.
4. Юридичне оформлення статусу сім'ї та її фінансово-матеріальне забезпечення.
5. Влаштування дітей у ДБСТ / ПС.
6. Моніторинг опіки дітей у ДБСТ / ПС.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: батьки-вихователі, оцінка потреб дітей, опіка, піклування, моніторинг.

1. Придумати 3 інтерактивні вправи на зняття напруги між батьками-вихователями і дітьми-вихованцями на початковому перебуванні дитини-вихованця в сім'ї.

2. Створити виступ перед працівниками будь-якої організації щодо залучення їх до кандидатів у батьки-вихователі

(5-7 хвилин) тезово, охарактеризувавши основні позитивні сторони створення ДБСТ.

3. Опрацювати законодавство, що регулює питання соціального супроводу ДБСТ. На основі аналізу створити таблицю нормативно-правового забезпечення соціально-педагогічного супроводу ДБСТ.

4. Дати письмову відповідь на поточні контрольні питання:

- Хто не може бути батьками-вихователями?
- Перерахуйте зобов'язання батьків-вихователів.
- У яких випадках діти продовжують виховуватись у ДБСТ навіть після досягнення 18-річного віку?
- У якому випадку припиняється дія угоди про організацію діяльності ДБСТ?

Практичне заняття № 13-14.

ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРИЙОМНИМИ СІМ'ЯМИ / ДИТЯЧИМИ БУДИНКАМИ СІМЕЙНОГО ТИПУ ТА ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ / ДІТЬМИ-ВИХОВАНЦЯМИ

План заняття:

1. Групи взаємопідтримки прийомних батьків/батьків-вихователів.
2. Представлення інтересів прийомних дітей / дітей-вихованців та прийомних сімей / ДБСТ.
3. Партнери соціального супроводу:
  - 3.1. Основні функції організацій і фахівців, задіяних у здійсненні соціального супроводу прийомних сімей / ДБСТ.
  - 3.2. Соціальна сітка прийомної сім'ї / ДБСТ.
4. Історія життя прийомної дитини / дитини-вихованця та механізми підтримання стосунків дитини з рідною сім'єю.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: групи взаємопідтримки, партнери, соціальна сітка, історія життя.

1. Розробити і презентувати пам'ятку прийомним

батькам / батькам-вихователям щодо механізмів підтримки стосунків прийомної дитини / дитини-вихованця із біологічною сім'єю.

2. Створити таблицю організацій і фахівців, з якими може співпрацювати соціальний працівник у ході здійснення соціального супроводу прийомної сім'ї / ДБСТ, та вказати основні їх функції.

3. Розробити і презентувати приклад книги або альбому історії життя прийомної дитини / дитини-вихованця.

4. Соціальний працівник під час вирішення питань життєзабезпечення прийомної сім'ї / ДБСТ може співпрацювати з представниками різних соціальних інституцій. Напрямки такої співпраці можуть бути достатньо різноманітними. Створіть каталог напрямків роботи соціального працівника, який здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї / ДБСТ:

з органами державної влади та місцевого самоврядування; із представниками законодавчої влади різних рівнів;

з органами судової влади різних рівнів;

у сфері освіти, науки, виховання, культури.

Практичне заняття № 15-16.

ПОСЛІДОВНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ / ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ

План заняття:

1. Мета і завдання соціального супроводу дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї.
2. Етапи соціального супроводу ДБСТ / ПС.
3. Ролі та функції соціального працівника під час здійснення соціального супроводу ДБСТ / ПС.
4. Планування соціального супроводу.
5. Реалізація соціального супроводу ДБСТ / ПС.
6. Міжгалузєва взаємодія спеціалістів у процесі здійснення соціального супроводу.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: дитячий будинок сімейного типу, соціальний супровід ДБСТ, соціальні послуги, соціальний досвід, соціальне інспектування.

1. Розробити короткий виступ з презентацією в *Power Point* по одному з питань практичного заняття
2. Розробити інформаційний буклет щодо СС ДБСТ/ПС, представивши в ньому основні положення теми.
3. Розробити міні-відеолекторій існування ПС / ДБСТ у нашому регіоні (завдання для мікрогруп по 2 особи).
4. Дати відповіді на контрольні запитання:
  - Чи може створити ДБСТ окрема особа, яка не перебуває у шлюбі?
  - У чому полягають відмінності між прийомною сім'єю та ДБСТ?
  - Які органи ухвалюють рішення щодо утворення ДБСТ?
  - Які органи здійснюють контроль за умовами проживання вихованців у ДБСТ?

Практичне заняття № 17.

ЗАВЕРШЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ПС / ДБСТ

План заняття:

1. Оцінка результатів соціального супроводу (поточне, щорічне). Критерії успішності соціального супроводу.
2. Планування виходу дитини із сім'ї. Завершення соціального супроводу.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями (міні-конспект).
2. Записати визначення основних понять.

Основні терміни та поняття: супервізія, оцінка результатів, критерії успішної соціалізації.

1. *Розробити інформаційний буклет для дітей-вихованців, які планують вихід із ДБСТ.*
2. *Розробити анкету для дітей-вихованців щодо їх готовності виходу із ДБСТ / ПС.*
3. *Підібрати відео-сюжет для демонстрації дітям-вихованцям, які планують вихід із ПС / ДБСТ щодо успішної соціалізації попередніх вихідців з ПС / ДБСТ.*

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

При виконанні індивідуального завдання студент повинен викласти теоретично обґрунтовану сутність поставлених проблем, проаналізувати його, використовуючи при цьому графіки, таблиці, моделі тощо.

Тематика індивідуальних завдань

Індивідуальне завдання № 1.

«Відомості про кандидатів»

1. Визначити відомості про кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу та їхню родину, які має отримати соціальний педагог на кожному із етапів попередньої роботи з кандидатами.
2. Отримані результати оформити у вигляді таблиці «Відомості про кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу».

Етапи попередньої роботи	Відомості, які отримує соціальний працівник
1. Співбесіди з кандидатами	
2. Візит у сім'ю	
3. Перевірка документів	
4. Тренінг для кандидатів	

Індивідуальне завдання № 2.

Знання та вміння спеціалістів, які здійснюють соціальний супровід ДБСТ.

1. Перелічити знання та вміння, необхідні спеціалістові, на кожному із етапів соціального супроводу ДБСТ. Результати оформити у вигляді таблиці.
2. Окреслити знання і вміння, які є базовими для технології соціального супроводу ДБСТ.

Етап соціального супроводу	Знання	Вміння

Індивідуальне завдання № 3.

1. Розробити таблицю – щоденник роботи з ДБСТ (на місяць) у вигляді календарного плану.
2. Заповніть таблицю: «План забезпечення потреб дитини у розвитку і вихованні у ДБСТ»:

№	Конкретні потреби дитини	Необхідні заходи для забезпечення потреб	Строк виконання	Результат
1.	Хоче вивчати другу іноземну мову			
2.	Має проблеми з вимовою деяких букв			
3.	...			
4.	...			
5.				

Індивідуальне завдання № 4.

1. На основі «Порядку здійснення соціального супроводження ДБСТ № 3357 від 2007 року» розробити критерії, за якими визначатиметься ефективність соціально-педагогічного супроводу ДБСТ (до 10 пунктів).
2. Які дані повинні обов'язково вказуватися у Акті про відвідування ДБСТ працівником ЦСССДМ і чому? Що, окрім інформаційних даних про членів ДБСТ, повинно бути зазначено у Акті про відвідування? (письмово)

3. Охарактеризувати обов'язки батьків-вихователів, які вказані в Угоді про організацію діяльності ДБСТ (письмово).

Індивідуальне завдання № 5.

1. Змоделюйте план бесіди соціального педагога з сім'єю потенційних батьків-вихователів, які поки сумніваються щодо прийняття кінцевого рішення про створення ДБСТ.

2. Змоделюйте план бесіди соціального педагога з сім'єю, що бажає створити ДБСТ, які уже мають власних дітей: сина 9 років та доньку 12.

Індивідуальне завдання № 6.

1. Розробіть тематику занять (12-14 зустрічей) для «Клубу батьків-вихователів ДБСТ».

2. Які українські народні виховні традиції можуть використовуватися батьками-вихователями ДБСТ? (створіть список).

3. Чим прийомна сім'я відрізняється від дитячого будинку сімейного типу? (створіть порівняльну таблицю).

Індивідуальне завдання № 7.

1. Підготуйте перелік питань (7-9 питань), що необхідно задати кандидатам на створення ДБСТ при першій зустрічі. Обґрунтуйте Ваш вибір письмово.

2. Охарактеризуйте форми роботи по пошуку і підготовці батьків-вихователів ДБСТ, запропоновані у вітчизняній літературі. Порівняйте їх із зарубіжними формами роботи (письмово).

3. Представити шляхи та засоби підвищення психолого-педагогічної культури батьків-вихователів ДБСТ (тезово, письмово).

Індивідуальне завдання № 8.

1. До 5 основних складових оцінювання потреб дитини-вихованця ДБСТ придумати 2-3 власних складових та охарактеризувати доцільність їх використання при оцінці потреб дитини-вихованця. Існує 5 основних складових при оцінці потреб дитини-вихованця: 1- адаптація у ДБСТ, 2- взаємовідносини з дитячим оточенням, 3- контакти з біологічними родичами (при наявності), 4 – самостійність, 5 – підготовка до самостійного життя.

2. Мета, завдання та особливості здійснення супервізії соціально-педагогічного супроводу ДБСТ.

3. Охарактеризувати комплекс послуг, які можуть надаватися дитячому будинку сімейного типу у процесі соціально-педагогічного супроводу (правові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-економічні, соціально-медичні, інформаційні).

ДОДАТКИ

Додаток 1.**ПРОГРАМА****"Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей"****ЗАТВЕРДЖЕНО**

наказом Держкомсім'ямолоді від 01.10.2002 р. № 658

Основні положення

В Україні з 1989 року впроваджуються альтернативні форми сімейної опіки та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом створення дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Стаття 24 Закону України "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 року закріплює ці форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Влаштування у прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу дитини, яка позбавлена можливості перебувати у біологічній сім'ї, спрямоване на реалізацію права її зростати у сімейному оточенні. Проблеми, які виникають у випускників інтернатних закладів у самотійному житті, стверджують перевагу сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

На етапі створення, а потім і подальшого функціонування дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї виникає багато питань юридичного, медичного, матеріального, педагогічного та психологічного характеру. Вирішення цих питань покладено на місцеві адміністрації, органи опіки і піклування, відділи освіти, охорони здоров'я, відділи у справах сім'ї та молоді, центри соціальних служб для молоді тощо.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2001 р. № 1291 "Про розвиток центрів соціальних служб для молоді" на центри соціальних служб для молоді покладено здійснення соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Соціальний супровід - робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу (Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" від 21 червня 2001 року № 2558-ІІІ).

Дана програма визначає основні функції працівника центру соціальних служб для молоді при здійсненні соціального супроводу. Програма розрахована на період до 2005 року, у разі її успішного впровадження термін її реалізації може бути подовжено.

Мета програми:

Створення належних умов для захисту прав вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних дітей, соціалізації їх у суспільство.

Об'єкт програми:

- вихованці ДБСТ, прийомні діти;
- прийомні батьки та батьки-вихователі.

Завдання програми:

1. Забезпечення участі соціального працівника у підготовчому етапі створення дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї.
2. Забезпечення надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, юридичних і інформаційних послуг дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям в ході здійснення соціального супроводу.

Функції працівників центрів соціальних служб для молоді при здійсненні соціального супроводу:

1. Беруть участь у відборі кандидатів у потенційні батьки-вихователі ДБСТ та прийомні сім'ї: вивчають особові справи батьків, проводять індивідуальні бесіди та консультації, залучають психолога для проведення психологічного обстеження, вивчають характеристики

батьків на роботі, за місцем проживання, надають свій висновок до відділу у справах сім'ї та молоді.

2. Беруть участь у відборі дітей у ДБСТ та прийомні сім'ї: вивчають особову справу дитини, наявність біологічних батьків, їх взаємовідносини з дитиною, проводять індивідуальні бесіди та консультації, залучають психолога для проведення психологічного обстеження, надають свій висновок з відповідними рекомендаціями до відділу у справах сім'ї та молоді.

3. Надають відділу у справах сім'ї та молоді пропозиції до банків даних на потенційних батьків ДБСТ та прийомних сімей, дітей, які можуть бути влаштовані в ДБСТ та прийомні сім'ї.

4. Спільно з відділами у справах сім'ї та молоді проводять підготовку кандидатів на створення ДБСТ та прийомних сімей шляхом проведення семінарів, тренінгів тощо.

5. Готують та надають відділу у справах сім'ї та молоді висновок ЦССМ про можливість створення ДБСТ та прийомної сім'ї.

6. В ході соціального супроводу контролюють умови виховання та проживання дітей в ДБСТ та прийомних сім'ях, при виявленні порушень прав дітей складають акт та надають його у відділ у справах сім'ї та молоді.

7. Здійснюють соціальний супровід ДБСТ та прийомних сімей на підставі наказу ЦССМ, де -визначається соціальний працівник, який закріплюється за сім'єю, затверджується індивідуальний план соціального супроводу, який коректується в ході роботи;

- затверджується узгоджений з батьками графік відвідування сім'ї;

- додаються всі необхідні документи щодо створення сім'ї (копії).

8. Розробляють індивідуальні плани соціального супроводу на дитину в прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу та узгоджують їх з батьками (додаток 1)

9. В ході соціального супроводу забезпечують:

- надання психологічних послуг дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям: консультування батьків та дітей з соціально-психологічних проблем, психодіагностика батьків та дітей,

психологічна адаптація дітей в сім'ї, психологічна корекція дітей, надання методичних порад батькам;

- надання соціально-педагогічних послуг дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям: консультування батьків та дітей з проблем реалізації прав дітей, сім'ї у суспільстві, з розв'язання педагогічних проблем сім'ї, з питань виховання та розвитку дітей; просвітницька робота з всебічного і гармонійного розвитку дитини, особливостей розвитку сім'ї і сімейних стосунків; організація соціально-позитивної діяльності дітей; координація роботи з різними установами та фахівцями; пропагування здорового способу життя та збереження репродуктивного здоров'я; представлення інтересів вихованців ДБСТ та прийомних дітей в інших установах та закладах;

- надання соціально-медичних послуг дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям: інформування батьків та дітей про вплив та наслідки вживання тютюну, алкогольних виробів, токсичних та наркотичних речовин, способи ураження венеричними хворобами, засоби контрацепції, способи інфікування ВІЛ та засоби його уникнення. можливості медичного обстеження та лікування; сприяння в організації медичного обстеження, госпіталізації у лікувальні установи;

- надання соціально-економічних послуг дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям: сприяння пошуку донорів для надання гуманітарної допомоги сім'ї;

- надання юридичних послуг дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям: консультування батьків та дітей з юридичних питань, захист прав та інтересів дітей, допомога в оформленні документів;

- надання інформаційних послуг прийомним сім'ям та дитячим будинкам сімейного типу: надання батькам і дітям інформації про графіки роботи закладів соціального спрямування, освіти, охорони здоров'я, центрів зайнятості, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, послуги, які можна отримати в центрах ССМ.

10. Проводять оцінку ефективності функціонування ДБСТ та прийомних сімей, рівня розвитку та виховання дитини, за

результатами якої складають звіт щодо реалізації соціального супроводу (в довільній формі), який надають директору ЦССМ.

11. Районні, міські та районні у містах центри ССМ узагальнюють інформацію стосовно здійснення соціального супроводу ДБСТ та прийомної сім'ї й подають її до обласного ЦССМ, який відповідно надає її до ДЦССМ.

12. Термін здійснення соціального супроводу ДБСТ та прийомних сімей визначається індивідуально, але не менш 0,6 року.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Державний стандарт соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17#n13.
2. Закон України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” № 2342-IV від 13 січня 2005 року: станом на 20.01 2018 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>.
3. Карпенко О. Г. Теорія та практика соціальної роботи : навч. посіб. / О. Г. Карпенко, Н. Ф. Романова. - Київ : Слово, 2015. – 402 с.
4. Сімейний кодекс України : станом на 06 лютого 2018 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
5. Соціальна педагогіка : навч. пос. / [О. В. Безпалько та ін.] ; за ред. О. В. Безпалько. - К. : Академвидав, 2013. - 309, [3] с.
6. Ngwu, C., Nnama-Okechukwu, C. & Obasi-Igwe, I. (2017). Social work with orphans and vulnerable children. In Okoye, U., Chukwu, N. & Agwu, P. (Eds.). Social work in Nigeria: Book of readings (pp. 198–208). Nsukka: University of Nigeria Press Ltd.
7. Kurt Madörin (2012). Psycho-social support of orphans. Manual. BASEL. “HUMULIZA - Community Based Mental Health for Orphans”.

Додаткова:

1. Бурлака О. С. Щодо визначення поняття “дитина-сирота” та “дитина, позбавлена батьківського піклування” / О. С. Бурлака // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія Право. 2014. – В. 29, ч. 2. – С. 28-31.

2. Деінституалізація та трансформація послуг для дітей [Електронний ресурс]: посіб. з найкращих практик / під ред. Ж. Мюльгейр, К. Брауні. - 143 с. - Режим доступу :

www.camz.org/biblioteka_11/socialnij_zaxis_49/deinstitualizac_53.html.

3. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
4. Кузьмінський В. Навіщо реформувати інтернатну систему: чого нас вчить історія / В. Кузьмінський // Права дітей. - 2010. - № 1 (9). - С. 4 - 6.
5. Мордань О. О. Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 “Механізми державного управління” / Мордань О. О. – К., 2015. – 234 с.
6. Оцінка потреб дитини та її сім’ї: від теорії до практики : [навч. пос.] ; у 2-х ч. / І. Зверева, З. Кияниця, В. Кузьмінський, Ж. Петрочко. – К. : Задруга, 2011. – Ч. 1. – 228 с.
7. Про затвердження Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу : Наказ Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту від 13 січня 2011 р. № 79 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/prozatverdzhennja-programi-navchannja-dlja-priiomnih-batkiv-doc46277.html>.
8. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посібник / С. С. Пальчевський. - К. : Кондор, 2012. - 551 с.
9. Пеша І. В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Пеша І. В. – К., 2000. – 16 с.
10. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). – Київ, 2000.- 85 с.
11. Положення про дитячий будинок сімейного типу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>.
12. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків

сімейного типу: У 2-х кн. / Бевз Г. М., Бондаренко Т. В., Комарова Н. М., Пеша І. В. та ін. К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 2. 180 с.

13. Приймальна сім'я: методика створення і соціального супроводу: Науково)мето) дичний посібник / Бевз Г. М., Кузьмінський В. О., Нескучаєва О. І. та ін. – К.: Центр стратегічної підтримки, 2003. – 92с.

14. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу : Наказ Міністерства України у справах сім'ї молоді та спорту від 23 вересня 2009 р. № 3357 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0966-09>.

15. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом “гроші ходять за дитиною”: постанова кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/81-2007-%D0%BF>.

16. Реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження) / Ж. Петрочко, О. Калібаба та ін.; За заг.ред. Ж. Петрочко.- К.: Наук. світ, 2006. -100 с.

17. Соціально-правовий захист дитинства. Навчально-методичний посібник / за редакцією І. Смагіна, В. Арешонкова, Т. Смагіної. – Житомир : ОППО, 2006. – 356 с.

18. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.

19. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс / За заг. ред. Г. Лактіонової, Ж. Петрочко. – К.: Науковий світ, 2006. – 270 с.

20. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник методичних матеріалів / Авт. кол. Г. Бевз, А. Капська, Н. Комарова та ін. К.: Державний ін-т

проблем сім'ї та молоді, 2003. - 188 с.

21. Чечет В. Альтернативні форми виховання дітей, які проживають у дитячих установах.// Управління освітою. - 2003.- № 15-16.- С. 10-11.

22. Щодо стану подолання та профілактики соціального сирітства в Україні: аналітична записка [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1556/>.

Інтернет-ресурси:

1. Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe//

2. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

3. Библиотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info//>

4. Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnpb.gov.ua.

5. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua//>